

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN ÇERKES GÖÇLERİ (ÇERKES SÜRGÜNÜ)

CIRCASSIAN MIGRATIONS TO OTTOMAN STATE IN XIX. CENTURY (CIRCASSIAN EXILE)

Hakan ALTIN*

Kafkasya, yüzyıllar boyunca istilalara maruz kalmış olsa da tamamen fethedilemeyen, bunun yanında birbirinden farklı pek çok milletten, boydan ve topluluktan oluşan, kırktan fazla dilin konuşulduğu heterojen bir yapıyı ifade etmektedir. Kafkasya'nın yerli ve kadim bir halkı olan Çerkesler kendi bünyelerinde farklı boylardan oluşmaktadır. Tarih boyunca çeşitli devletler tarafından Kafkasya üzerinde hâkimiyet kurulmaya çalışılmış ancak başarılı olunamamış, Kafkas halkları özgür şekilde kendi gelenekleriyle ve adetleriyle yaşamlarına devam etmişlerdir. Rusya'nın hâkimiyet girişimleri sırasında Kafkas halkları tarafından yer yer direniş hareketleri görülmüştür. Kuzeydoğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan'da Şeyh Mansur ile başlayan ve özellikle Şeyh Şamil döneminde önem kazanmasının ardından Çeçenistan'da da destek gören kısmen Kuzeybatı Kafkasya'ya yayılma eğilimi gösteren bu hareket "Müridizm Hareketi" olarak isimlendirilmektedir. Rus istilalarına karşı vatan savunması şeklinde olan ve dini bir karaktere bürünen Müridizm hareketi etkili olduğu süre zarfında Rus yayılmasına karşı önemli bir nitelik göstermiştir. Nitekim Şeyh Şamil'in 1859 yılında Ruslara esir düşmesi ile nihayete ermiş olan Müridizm hareketinin ardından Rusya doğudaki askeri birliklerini batıya kaydırarak Çerkeslerin yaşadığı Kuzeybatı Kafkasya'ya hâkim olmak istemiştir. 1860 ile 1864 tarihleri arasında 4 yıllık bir Çerkes direnişinin ardından Çerkesler savaşı kaybetmiş ve yurtlarından göç etmeye zorlanmışlardır. Savaş sırasında ve sonrasında gerçekleşen bu sürgün bir trajedidir. Sürgünün çok büyük bir kısmı Osmanlı topraklarına gerçekleşmiş ve yolda pek çok Çerkes yaşamını yitirmiştir. Göç ettirilen Çerkeslerin sayısı Rusya ve Osmanlı Devleti kaynaklarına göre farklılık arz etmektedir. Nihayetinde Çerkesler özgürlük savaşlarını kaybetmişler ve Ruslar tarafından zorunlu göçe (sürgün) tabi tutulmuşlardır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ne gelen Çerkesler; Anadolu, Rumeli, Suriye, İsrail, Ürdün gibi yerlere devlet tarafından iskân edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Kafkasya, Müridizm, Osmanlı Devleti, Çerkesler, Göç, Sürgün.*

Abstract

Caucasia represents a heterogeneous construction which is not completely conquered in addition to consisting of many nations, tribes and communities which are different from each other and spoken more than 40 languages even though being exposed to a lot of invasions throughout the centuries. Circassians that are local and auld people of Caucasia are consisting of different tribes in itself. Throughout the history, several states attempted to dominate over Caucasia, however they failed and Caucasian communities continued to live with their own traditions and customs freely. Resistance movements were seen partly by Caucasian communities during the Russia's dominance attempts. This movement, starting with Sheikh Mansur in Daghistan located in Northeast Caucasia and supported in Chechnya after becoming important especially in the period of Sheikh Samil, showing a tendency to spread to Northeast Caucasia partly, is called as "Muridism Movement". Muridism movement, being a homeland defense against Russian invasions and having a religious identity, had an important role against Russian invasions during it was effective. However, Muridism movement ended with Sheikh Samil's being captured by Russians in 1859 and Russia wanted to

*Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi/ Denizli, altinhakan20@gmail.com

dominate Northwest Caucasia where Cherkes lived by replacing its military units from east to west. After 4 years Circassian resistance between 1860 and 1864, Circassians lost the war and they were forced to migrate from their homeland. This exile, happening during and following the war is a tragedy. Most of the exile occurred in Ottoman territories and many Circassians died on the way. The number of displaced Circassians were different from each other according to Russia and Ottoman resources. Ultimately, Circassians lost their struggle for independence and were subjected to forced migration by Russians (exile). As a result; Circassians coming to Ottoman territory was settled to Anatolia, Rumelia, Syria, Israel and Jordan territories by the State.

Keywords: *Caucasia, Muridism, Ottoman State, Circassians, Migration, Exile.*

Giriş

Kafkas-Rus Savaşları ve öncesinde pek çok istilalara sahne olmuş Kafkasya'nın coğrafi konumunu belirtmek yararlı olacaktır. Kafkasya, toplam 1200 km uzunluğundaki ünlü Kafkas sıradağlarının hem kuzeyini hem de güneyini içine alan geniş coğrafi bölgeyi ifade etmektedir¹. Bir başka ifadeyle Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan sarp ve yüksek Kafkas sıradağlarının ikiye ayırdığı bölgeyi ifade etmektedir. Yani Kafkasya güney ve kuzey şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Güney Kafkasya; Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı içine almaktadır. Kuzey Kafkasya'dan bakıldığında Güney Kafkasya'ya Transkafkasya; "Kafkasya Ötesi" denilmektedir². Yaşanılan savaşlar ve istilalar, sonucunda da göç olayı; batısında Azak Denizi ve Karadeniz, kuzeyinde Maniç Çukuru, doğuda Hazar Denizi ve güneyde de dağları geçerek Karadeniz'e ulaşan İnguş ırmağı ile çevrili Kuzey Kafkasya ile kısmen güneyde yer alsa da kuzeydekilerle akraba olan kavimlerin yaşadığı Osetya ve Abhazyaya geçmiştir.

Kuzey Kafkasya, üzerindeki unsurların farklılığı nedeniyle anlaşılacak bir şekilde karışık³, etnik ve sosyokültürel yapıda olan, tarih boyunca kavimlerin ve medeniyetlerin geçiş noktası olan ve pek çok kavmin kültürel mirasını günümüze taşıyan, bunun yanında birbirinden farklı kırktan fazla dil konuşulsa da Kafkasya halklarının birlikte yaşayabildikleri dünyanın en karmaşık bölgelerinden birisidir. Çerkesler ise çok eski tarihlerden itibaren bölgede yaşayan yerleşik halklar olup XIX. yüzyılda yaşadıkları trajedi ise tarihin en acı olaylarından birisidir. Sonuçları bakımından değerlendirilirse Kuzey Kafkasya'nın otokton (yerli) halkı yaşadıkları olumsuzluklar neticesinde üzerlerindeki Rus Baskısı nedeniyle topraklarında rahat edememeleri, dolayısıyla büyük kitleler halinde yerlerinden edilmeleri şeklinde oluşan bu olaya zorunlu göç, hatta sürgün denilmektedir.

Tarihi açıdan Kafkasya halkı ikiye ayrılmaktadır. Bunların ilki otokton halklar olan Adige (Şapsığ, Abzeh, Hatukhoy, Besleney, Kabartey vd.) Abhaz- Ubih, Çeçen-İnguş grupları ve Dağıstan bölgesinde yaşayan (Andi, Avar, Lak, Lezgi vd.) diğer kabilelerdir. İkincisi ise bölgeye sonradan gelen halklar olan Turani kökenli, Karaçaylar, Balkarlar, Nogoylar, Kumuklar ile İndo-Germen kökenli bir halk olan Osetlerden oluşmaktadır. Kuzey Kafkasya'da en fazla nüfusa sahip olan Adige-Abhaz-Ubih grubu, kuzeyde Kuban nehri kıyısından, güneydoğuda Sunja nehrine kadar uzanan bölgede yaşıyorlardı. Bu bölgenin insanları yüzyıllarca kader birliği ederek, tarih boyunca oluşan sosyokültürel süreç içerisinde gelenek ve göreneklerini, aynı hayat görüşünü ve kültürünü benimseyerek "Kafkas Kültürünü" oluşturmuşlardır. Bu birlik herhangi bir bireyin, babasının Çerkes (Adige), annesinin İnguş, büyükannesinin Abazin olabilmesiyle gösterilebilmektedir. Bu nedenle büyük göç hareketi başladığı sırada Anadolu halkı, ülkelerine gelen bu insanlara geniş anlamıyla Çerkes tabirini kullanmışlardır⁴.

1 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı 75, Ankara, 1997, s. 14.

2 Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Dünyası Bugün*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 46.

3 Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Çivi yazıları Yayınları, İstanbul, 2004, s. 12.

4 Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", Ömer Engin Lütem, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*,

Çerkes isminin nereden geldiği ile ilgili pek çok araştırma varsa da iki görüş öne çıkar. Bunlardan birincisi Grekler (eski Yunan) tarafından batı Kafkasya'da yaşayan halklara verilmiş olan "Kerket" veya buna yakın bir ismin değişerek bugünkü şekline geldiği görüşüdür. İkincisi ise "Toprağı işleyen" anlamına gelen "Jarkaz" kelimesinin zaman içinde değişerek "Çerkes" halini almış olmasıdır. "Çerkes" isminin ilk defa Plano de Carpini tarafından 1215 yılında kullanıldığı bilinmekle birlikte Ernest Chanter, Çerkeslerin M.Ö 500 yıllarında tarih sahnesine çıkan antik bir millet olduğunu belirtmektedir. Nitekim Çerkes tabiri geniş anlamda kullanıldığında yurtlarından çıkarılan bütün Kuzey Kafkasya halklarını kapsarken dar anlamda kullanıldığında Adige'leri ve Adige guruplarını (Şapsığ gibi) kapsar. Siyasi coğrafya açısından kullanıldığında ise Karaçay-Çerkes'i kapsar⁵. Osmanlı Devleti kendi ülkesine gelmiş olan bu insanları Çerkes üst kimliği ile isimlendirmiştir. Ruslara göre ise bu halk Dağlılar'dır⁶.

1.Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya Hâkim Olma Girişimleri

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya egemenliği Kırım Hanları vasıtasıyla sağlanmış, Kırım Hanlığı'nın ilhakının ardından doğrudan valiler göndermesiyle gerçekleşmiştir. Kuzey Kafkasya ile Osmanlı Devleti'nin ilk teması 1451 yılında Fatih'in Abhazya (Sohumkale) üzerine donanmasını göndermesiyle başlamış, Taman Yarımadası'ndan Soçi'ye uzanan Çerkesya sahilleri 1479'dan 1810 yılına kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı Devleti Kafkasya'ya hâkim olmak için Çerkes prensleriyle işbirliği yapmaya karar vermiş, bu amaç için Ferah Ali Paşa komutasındaki askeri kurul Batı Kafkasya'ya gönderilmiştir. Osmanlı Devleti bölgedeki ilk etkili girişimini bu dönemde gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu hareketinin başarıya ulaşmasıyla Çerkesler bu yıla "İmam Yılı" demişler, yeni doğan çocuklarına Çerkes isimlerinden ziyade Müslüman isimleri vermişlerdir⁷. Çerkesler Osmanlı Devleti'ne ısındırılmaya çalışılmış ve bu da kısmen muvaffakiyetle neticelenmiştir⁸. Isındırma politikasının sonucu olarak Şii İran'a karşı Sünni Çerkesler ile bir kordon oluşturulmaya çalışılmış ve bunda da başarıya ulaşılmıştır. Ancak Ferah Ali Paşa'nın ölümünden sonra bölgeye gelen Osmanlı Paşaları aynı başarıyı sağlayamayınca baskı uygulama yoluna gitmişler bunun neticesinde Çerkesler arasında İslam'ın yayılmasında yavaşlama görülmüştür.

Kafkasya toprakları üzerinde İran, Rusya ve Osmanlı hâkimiyet mücadelesi yaşanmış, Osmanlı Devleti'nin tamamen nüfuz edemediği ancak idaresi altına aldığı dönemde ise Kafkas Halkları otonom hayatlarına devam etmiştir. Örneğin Çerkes Beyi Hacımukov bu konu hakkında⁹; "İslam'ın Çerkesya'da yayılmasıyla birlikte kendilerinin Osmanlı egemenliğine girmediklerini, buna kanıt olarak da Osmanlı'nın Ahıska da uyguladığı düzeni (vergi sistemi ve askeri sistem gibi) kuramadıklarını, Çerkeslerin Osmanlı sultanını kendi manevi önderleri gibi gördüklerini fakat onun sivil ve idari egemenliğini tanımayacaklarını, iç işlerine de karışılmasına izin vermeyeceklerini ve vermediklerini, yüzyıllardır Çerkeslerin hür ve bağımsız bir halk olduğunu" belirtmiştir.

2.Rusya'nın Kafkasya'ya Hâkim Olma Girişimleri

Rusya, Rurik tarafından¹⁰, Leningrad'ın güneyindeki İlmen Gölü kıyısında, Novgorod kentinde 864 yılında kurulmuştur. 905 yılında ise devletin merkezi bugünkü Ukrayna'nın

Asam Yayınları, Sayı. 1, Ankara, 2006, s. 105.

5 Yaşar Bağ, a.g.e, s. 62.

6 Yaşar Bağ, a.g.e, s. 79.

7 Cahit Aslan, a.g.m, s. 109.

8 Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 12.

9 Ali Kasumov, Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Savaş Tarihi*, Kafder Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-91.

10 Kemal Beydilli, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, Ankara, 2008, s. 253.

başkenti Kiev şehrine taşınmıştır¹¹. 965 yılında Kiev prensi Svyatislav, Hazarların Don nehri kıyısındaki Sarkel kentini alarak yıkmıştır. 1016 yılında ise son darbe olarak Birleşik Bizans-Rus ordusu başkent İtil'i de alarak Hazar Devleti'ne son vermiştir. Hazar Devleti'nin yıkılması ile Çerkesler ile Ruslar arasındaki tek tampon bölge Taman Yarımadası kalmıştır. Nitekim Svyatislav Taman Bölgesi'ni de işgal edip tampon bölgenin aradan kalkmasıyla birbirlerine komşu olan iki millet, 1016 tarihi ile ilk ilişkilerine başlamıştır. Bu tarihten itibaren Slavlarla Çerkesler arasında savaş ya da diplomatik ilişkiler yoluyla 250 yıl süren temaslar başlamış ise de Moğolların Rus steplerini 1236 yılında işgaliyle son bulmuştur. Bu defa Altınordu Devleti arada tampon görevi görmüş ve bu görevini 1481 yılına kadar sürdürmüştür¹².

Timur'un saldırıları sonucu Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede güçsüz hanlıklar ortaya çıkmıştır. Kazan Hanlığı 1552'de, Astrahan Hanlığı da 1556 yılında Çar IV. İvan döneminde Ruslar tarafından işgal edilmiştir¹³. Bundan sonra Ruslarla Çerkesler arasında tampon bir güç girmemiş, Ruslar yayılcı politikası gereği Kafkasya'ya yönelmiş ve savaşlar da bu sebeple başlamıştır. Rusların nihai hedefi, Karadeniz limanlarını ele geçirdikten sonra Hindistan'a açılıp buraya yönelik uzun vadeli planlarını gerçekleştirmektir. Bunun için Kafkasya'yı kontrol altına alması gerekmektedir. Astrahan Hanlığı'nın yıkılma tarihi olan 1556 yılı Kafkas-Rus savaşlarının başlangıç tarihi olup 1567 yılında Çar IV. İvan, Kabardey (Kabartay) topraklarına saldırmasıyla tarihe "Kafkas-Rus Savaşları" olarak geçecek olan savaşların ilk aşamasına girilmiştir.

Çerkesler bir yandan Rusya ile savaş halinde iken diğer yandan Kırım Hanlığı'nın saldırısına maruz kalıyorlardı. Bu saldırılara karşı Kabardey Prensi Temiryıko, kızı Gueşevnay (Maria)'ı 1567 yılında Rus Çar'ı IV. İvan'a beraberinde bir dostluk antlaşmasıyla birlikte vermesiyle yaklaşık yirmi yıl sürecek olan barış sağlanmıştır. 1587 yılında IV. İvan'ın ölümüyle bu antlaşma sona ermiştir. 1604-1605 yıllarında Rusya, Dağıstan'a saldırdıysa da Çeçen ve Dağıstanlıların ortak savunmasıyla ağır bir yenilgiye uğramıştır. 1711 yılında Ruslar tekrar Dağıstan'a saldırmış, karadan ve denizden yapılan kuşatma sonucu Derbend'i ele geçirmişlerdir. 1735 yılına kadar Dağıstan'da kalmayı başarmışlar, aynı zamanda da bölgede çok sayıda Kazak köyü inşa etmişlerdir¹⁴. Hazırlık Savaşları olarak adlandırılan bu savaşlar, 1762 yılına kadar tam 206 yıl sürmüştür¹⁵. Savaşların bu kadar uzun sürmesinin nedeni Kırım Hanlığı'nın Çerkesler ile Ruslar arasında hala bir tampon bölge teşkil etmesidir. Kırım Hanlığının ilhakının ardından Ruslar Kafkasya'daki istihkâmlarına başlamıştır.

3. Müridizm ve Sürgün Savaşları

Savaşı tetikleyen olay Rusların bugünkü Mezdok bölgesine kale inşa etmeleri ve Kabardey prenslerin kale inşasının durdurulmasını II. Katerina'dan istemeleridir (1763). Nitekim bu istek reddedilmiş ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılcı Rus politikası kendisini göstermeye başlamış ve aradaki dostluk ilişkileri sona ermiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında mağlup olup, Kırım'ın bağımsız olması, Rusya'yı Kafkasya emellerine yaklaştırmıştır (1774). Savaş bahanesi olarak da Rusya hükümeti Çerkesleri kanuna karşı başkaldıran asiler olarak ilan etmiştir. Ruslar, Terek ve Kuban bölgelerine Rus istihkâmları kurmaya başlamışlar ve 1787 yıllarında Rus yayılcılığı kendisini daha da göstermiştir¹⁶. Kuzey Kafkaslılar, Rusların yayılcı

11 Yaşar Bağ, *a.g.e.*, s. 48.

12 Ruslan Betzov, Çev. Orhan Uravelli, Çerkeslerin Etnik Tarihi, Kafdav Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık İşletmesi, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2009, s. 217.

13 Mehmet Saray, Muzaffer Ürekli, Sema İşıktan, İbrahim Yüksel, Ali Arslan, Mustafa Budak, Cezmi Eraslan, Alaeddin Özer, *Kafkasya Araştırmaları I*, Acar Yayınları, İstanbul, 1988, s. 13.

14 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü, Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleri*, Takav Matbaacılık, Ankara, 1996, s. 28-29.

15 Yaşar Bağ, *a.g.e.*, s. 49.

16 Cahit Aslan, *a.g.m.*, s. 113.

politikası ve işgallerine karşı direnişe geçmişlerdir. Özellikle ilk örgütlü direniş XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Müridizm Hareketi adı altında Dağıstanlı Şeyh Mansur döneminde gerçekleşmiş, Şeyh Şamil döneminde ise bu direniş, Dağıstan'ın ve Çeçenistan'ın tamamını etkisi altına almıştır¹⁷. Kafkasyalıların ilk sistemli direnişi olan Müridizm hareketinden kısaca bahsetmek, Çerkeslerin direnişini daha iyi anlamak için gereklidir.

İmamların öncülüğünde, önceleri birkaç kabile ile başlayıp, yavaş yavaş Kuzeydoğu Kafkasya ve kısmen de Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümüne yayılma eğilimi gösteren bu hareketin en yetkin liderliğini; cesareti, kısa sürede halkları harekete geçirmedeki ustalığı, politik ve taktik yeteneğiyle Şeyh Samil yapmış ve Müridizm'in en etkili imamı olmuştur. 1820 yılı ile beraber Şeyh Şamil'in Çerkeslere ve diğer halklara yardımcı olan hareketi ve çabaları başlamıştır. Bu tarihten itibaren; Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay, Osetya ve Kabardey bölgelerini içine alan Kuzeydoğu Kafkasya'da ortaya çıkan kurtuluş mücadeleleri ulusal bir nitelik kazanmıştır.

Kırım Savaşı'ndan sonra (1853-1856) Rus Çarı II. Aleksandr Kafkasya'da ciddi bir çatışma çıkmamasına rağmen iki yüz binden fazla askeri Kafkasya cephesine konuşlandırarak Kafkasya'nın kesin zaptına karar vermiştir. Bu iş için 1856 yılında General Bartinski, Kafkasya Genel Valiliğine getirilmiştir. General Bartinski göreve gelir gelmez General Yermolov'un savaş stratejilerini örnek almış, hatta ondan daha da sistemli bir şekilde hareket ederek Kafkasya'yı bütünüyle kuşatıp, kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltmıştır¹⁸. Bu taktik birkaç yıl sonra işe yaramış ve Şeyh Şamil'in birliği dağıtılmış, nihayetinde 6 Eylül 1859'da Şeyh Şamil esir alınmıştır. Şeyh Şamil'in esir alınması büyük yankı uyandırmıştır. Şamil'in Batı Kafkasya'daki Çerkeslerin Ruslara karşı direnmeleri ve vatan müdafaalarını yapmaları için gönderdiği Muhammed Emin, Şamil'in esir olmasının ardından emri altındakilerle birlikte Rusya'ya teslim olmuştur. Rusya tarafından Muhammed Emin'e teslim olmasının karşılığında ömür boyu 3.000 ruble emekli maaşı bağlanmıştır. Bu olaydan sonra Şeyh Şamil dönemindeki 25 yıl devam eden Gazâvat Savaşları sona ermiş, Ruslar Dağıstan'ı da içine alan bütün Kuzeydoğu Kafkasya'yı işgal ederek doğudaki bütün birliklerini batıya kaydırmışlardır¹⁹.

Kuzeydoğu Kafkasya'daki Müridizm hareketinin son bulmasıyla Kuzeybatı Kafkasya'daki Çerkesler savaşa devam edip etmeme konusunda ikilemde kalmışlardır. Adige, Abhaz, Ubih grupları ve Kuban ötesi aşiretler inatla direnme kararı almışlar, nihayetinde kayıpları giderek artmıştır. Kayıplarının artmasında ve savaşı kaybetmelerinde Çerkeslerin aralarındaki feodal yapının etkisiyle birlik olamamaları, bölgesel direniş göstererek tek elden ve sistemli büyük ordular kuramamaları etkili olmuştur. 1861 yılında Soçi'de Abzeh, Ubih ve Şapsığ liderler bir araya gelerek bir meclis (Yüce Özgürlük Meclisi-Büyük Özgür Meclis)²⁰ kurmuşlar ve bu meclis, aldığı kararlarla aynı zamanda bir devlet şeklinde hareket ederek bazı bölgelere yetkililer atamıştır. Aynı zamanda meclis, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne elçiler göndermiş ve yeni kurulan bu devleti tanımalarını istemiştir. Her ne kadar son aşamada bu şekilde bir hamle yapılmaya çalışılsa da geç kalınmış bir birliktelik olmuş, Rus istilaları ve işgalleri engellenememiştir. Her geçen gün etkinliğini arttıran Rusya, topraklarından çıkmak istemeyenleri zorla göç ettirmiş ve yer yer acımasızlaşarak insanlığa sığmayan olayların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu baskılar sonucunda Çerkesler irili ufaklı gruplar halinde vatanlarını terk etmiş, çoğunluğu Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir. Şeyh Şamil'in yenilgisini izleyen dönemden itibaren oluşan göç dalgaları 1864 yılında doruk noktasına ulaşmıştır²¹. İşte tarihte ‹›Muhaceret, Büyük

17 Cahit Aslan, *a.g.m.*, s. 114.

18 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasyadan Anadoluya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 50.

19 Cahit Aslan, *a.g.m.*, s. 124.

20 Semen Esadze, Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 80.

21 Murat Papşu, *a.g.e.*, s. 114.

Göç, Sürgün, Soykırım, Yıstanbilako'ue" (İstanbul Yolculuğu) gibi isimlerle anılan bu olay, tarihin tanık olduğu büyük dramlardan biridir.

Çerkeslerin vatanlarından zorunlu göçe tabi tutulmalarının ve bunun da ötesinde sürgüne uğramalarının pek çok nedeni vardır. Bu nedenlerden bazıları; Çerkeslerin yüzlerce yıldır hür olmaları ve hâkimiyet kabul etmeyen kişilikleri Rusya'nın tek çare olarak Çerkesleri vatanlarından çıkarmaları gerektiğini ancak bu şekilde Kafkasya'ya hâkim olabilecekleri fikrini uyandırmıştır. Özellikle Kuzeybatı Kafkasya'da Rusya'nın hâkimiyeti esnasında sert bir politika izleyerek halkın önemli bir kısmını topraklarından çıkarmasının sebebi ise; Karadeniz'e ve buraya kıyısı olan Batı Kafkasya ticaretine hâkim olmak, bu sahil şeridini boşaltıp Rus yanlısı Kazakları yerleştirmek olmuştur. Bir diğer önemli neden ise Çerkeslerin Müslüman olmalarıdır.

Çerkes boyları tarafından sürdürülen direniş hareketleri 1859'a varıldığında sert bir şekilde bastırıldığı gibi, zorunlu göçün de büyük bir hızla uygulamaya konulduğu görülmüştür. Örneğin M. Venyukov adında bir Rus askerinin anılarında şöyle denilmektedir;

"Savaş son derece amansızca cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkânsız bir tarzda ve asker in bastığı her toprak parçasını son ferde kadar Çerkeslerden temizleyerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce yüzlerce dağ köyleri ateşe veriliyordu. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı taktirde, derhal asker muhafazasında en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve oradan Karadeniz sahillerine ve daha sonra Türkiye'ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşımımız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde, içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye bırakılmış çocuk oyuncaklarına rastlıyordu. Bazen askerlerimizin şerefiyle mütenasip çok nadir, canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapılıyordu"²². Şeklindeki ifade Çerkesler açısından durumun güçlüğüne gözler önüne sermektedir.

Rusların gösterdiği çok sert davranışlara örnek olarak 1863 yılında Thee Free Prees Gazetesinde yayımlanan ve Fransız kaynaklı olan bir haber şu şekildedir;

"Şapsiğ ülkesinin Hafja köyünde bir yamyamlık sahnesi sergilenmiştir. Köy erkeklerinin cephede ileri hatlarda bulunmasını fırsat bilen Çarın askerleri köydeki savunmasız halkın üzerine üşüşerek onları öldürmüş, evlerini yakmış ve mallarını yağmamıştır. Kurbanlar arasında 18 yaşlı kadın, 8 çocuk ve 6 yaşlı erkek bulunmaktadır. Öldürülen kadınlardan birinin cesedine şu sözcükleri içeren bir hafta iliştilmişti: "Haydi git yardım için temsilcilerinizi gönderdiğiniz İngiltere Kraliçesine şikâyet et!" Küçük bir çocuğun cesedinde ise şu yazı okunuyordu: "Koruyucunuz Türklere kendini satacağına burada kal!" Yine Gözleri oyulmuş yaşlı bir erkeğin cesedinde de şu yazı okunmakta idi: "Git temsilcilerinizi buluş Paris' te iyi göz doktoru bulabilirsin"²³.

Bu bilgiler göçün zorlayıcı yanını ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle Ruslar tarafından uygulanan baskı, terör ve zorunlu iskân gibi önlemler, göçü kaçınılmaz hale getiren temel etkenlerdir. Göç Rus ve Avrupa tarih literatüründe işlenmeye başlanmış, farklı kişilerce göçün nedenleri incelenmiştir. Arthur Fonvill, "Çerkesya Bağımsızlık Savaşı'nın Son Yılı; 1863-1864" adıyla yayınlanan anılarında göçmenlerin sıkıntılı durumundan bahsetmiştir. Adolf Berje'nin "Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü" adlı çalışması ayrıntılı bir niteliğe sahiptir. Y. Abramov, göçü "Dağlıların Kovulması" şeklinde isimlendirmiştir. Balkar aydını M. Abayev göçün sebebinin Kuzey Kafkasya toplumlarının politik ve ekonomik etkenleri başta olmak üzere diğer koşullara dayandırmıştır. Devrimci Oset şair Kosta Hetagurov, "Severnyı Kavkaz" gazetesinde yayınladığı "Türkiye'ye Göç" başlıklı yazısında, meselenin

22 Anonim, Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 15.

23 Anonim, a.g.e, s. 16.

temelini dile getirerek açıklamıştır. Bunun yanında Sovyet döneminde de araştırmalar sürmüş, Kafkas halklarının Türkiye'ye göçü G.A. Dzagurov, M.S. Totoyev ve G.A. Dzdizariya gibi bilim insanlarının araştırılmıştır. N.A. Smirnov, V.P. Nevskaya, T.H. Kumikov, A.H. Kasumov, H.O. Laypanov gibi Kafkasologlar da çalışmalarında söz konusu meseleye değinmişlerdir. Bagrat şinkuba'nın "Ats'inçüarah" (Son Ubıh) ve M. Lohvitski'nin "Gromovoy Gul" (Gök Gürültüsü) adlı romanları; Sergey Pavluk'un "Tysyaça Verst Sudbı" (Bin Verst Kader) öyküsü ve Z. Aksıra'nın "Yıstambılo" piyesi Kafkaslıların sürgününi işlemedir²⁴.

4.Osmanlı Devleti'ne Göçler ve Muhâcirün Komisyonu

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'dan ve Kırım'dan küçük gruplar halinde bir takım göçler gerçekleşmiştir. Bu göçler çeşitlilik arz etmektedir. Kafkasya'dan hacca gitme bahanesiyle çıkılıp sonradan Osmanlı Devleti topraklarında kalma şeklinde görülen göçler bunlardan sadece biridir. Söz konusu bu göçler ilk olarak İstanbul'da Şehremaneti'nin sorumluluğunda gerçekleşmekte, diğer illerde ise belediyeler, göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak adına görevlendirilmektedir. 1859 yılına kadar görevini sürdüren Şehremaneti yoğun insan kitlelerinin göç etmesi karşısında yetersiz kalmış, bu iş için ayrı bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Neticede 1860 yılında Muhâcirün Komisyonu kurulmuş²⁵ ve başına Kafkas asıllı Trabzon valisi Hafız Paşa getirilmiştir²⁶. Bu komisyonun amacı Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin uygun yerlere iskânlarını sağlamak ve genel ihtiyaçlarını karşılamaktır. İrâde-i Umûmiyye-i Muhâcirün Komisyonu adıyla kurulmuş olan bu komisyon, göç olaylarında azalma görüldüğünde kapatılmış ve sonra yeniden faaliyete geçirilmiştir²⁷. Osmanlı Devleti topraklarına bu kadar fazla insanın gelebileceği tahmin edilmemesi üzerine gelen insanların iskânları sırasında yer yer aksamalar yaşanmış, Şehremaneti ve belediyelerin bu yükün altından kalkamaması üzerine ayrı bir komisyon kurulması uygun görülmüştür. İlk başlarda Rus makamlarının Osmanlı Devleti'ne sunduğu belgede göç edecek olanların sayılarının 40.000 ile 50.000 civarında olacağını belirtmesi, ancak bu sayının 1864 baharında 400.000 civarında gerçekleşmesi, göçmenleri yerleştirmek ve ihtiyaçlarını karşılamada Osmanlı Devleti'nin hazırlıksız yakalanmasına sebebiyet vermiştir²⁸.

1860-1864 yılları arasında yoğun bir şekilde çalışan ve gelen insanların iskânından, yerleşiminden, ihtiyaçlarından, güvenliğinden ve daha pek çok şeyden sorumlu olan Muhâcirün Komisyonu 1866 yılında göçmenlerin azalmasıyla bazı bölgelerdeki memurlarının görevine son vermiştir. Bu dönemde yer yer kalabalık göçmen gruplarının gelmesi halinde ilgili yerlere yeni tercümanlar, kâtipler ve zaptiyeler gönderilmiştir. Zamanla göçlerin iyice azalması nedeniyle göçmen komisyonuna gerek görülmemiş, komisyon 9 Mart 1875 yılında lağvedilmiş, görevleri ve yetkileri Zabtiye Nezareti'ne bırakılmıştır. Fakat bu durum 1 Mayıs 1877 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra göçmen hareketliliği iyice durağanlaşmış ve bu görev eskiden olduğu gibi Şehremaneti'ne devredilmiştir²⁹. Nitekim 93 Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı) devam ederken 12 Ağustos 1877 yılında komisyon bir irâde ile yeniden aktif hale getirilmiştir.

Kırım Savaşı'nın ardından kurulması gerekli görülen Muhâcirün Komisyonu'nun görev ve sorumlulukları içerisinde şunlar vardır; göçmenleri misafir etmek; boş olan,

24 Tuğan Kumuk, Çev. Murat Pařsu, "Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü", Murat Pařsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004, s. 18.

25 Bedri Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

26 Bedri Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

27 Bedri Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 109.

28 Süleyman Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", Anonim, *Çerkeslerin Sürgünü* 21 Mayıs 1864, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 163.

29 Bedri Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 109.

kullanılmayan veya devlete ait olan arazileri tespit etmek; göçmenleri buralara nakletmek ve gerektiği halde göçmenlere ev, hayvan ve tohum vermek. Bunun yanında misafir olarak buldukları ya da yerleştirildikleri halde bu yardımları alamayan göçmenlere maaş bağlayıp diğer yardımları gerçekleştirmek Muhâcirun Komisyonunun görevleri arasındadır. Yine komisyonun kışık yakacak tahsis etmek, bölge halkı tarafından gerçekleştirilecek yardımları ve hazineden göçmenler adına verilecek paraları göçmenler için harcamak gibi önemli görevleri de bulunmaktadır. Aynı zamanda komisyon sadece bununla sınırlı olmayıp, göçmenlerin yerleştirileceği yerler için bölgenin, onların sosyal yapısına uygun olup olmadığının araştırılması ve uygun yerlere iskân edilmeleri yönünde çalışmalar yürütmüştür. Komisyonun görevleri belirlenirken mevcut bütün görevlerinden ayrı olarak göçmenlere uygun arazi seçimine fırsat verilmesi dikkate değerdir. Çünkü büyük kitlesel göçler sırasında bunun yapılabilirliği komisyonun diğer görevlerine nazaran daha zor bir meseledir.

Kırım Savaşı'na nazaran daha fazla göçmenin Osmanlı topraklarına gelmesi nedeniyle Muhâcirun Komisyonunun görevleri daha meşekkatli ve zor olmuştur³⁰. Komisyonun, İdâre-i Umûr-ı Hesâbiye ve İdâre-i Umûr-ı İskâniye adıyla iki ayrı şubesi mevcuttur. Bu iki şubeden ayrı olan fakat harcamaları İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirun Komisyonu tarafından karşılanan Muhâcirin-i Umûr-ı Sihhiye şubesi de açılmıştır. Bunun yanında Haziran 1878'de her vilayette göçmen müdürlükleri kurulmuştur³¹.

Kırım Savaşı'nın ardından galip ve mağlup taraf da büyük insan kayıplarına uğramıştır. Bunun yanında Rusya'nın savaş sırasında ve savaştan sonra işgal ettiği bölgelerdeki halkın yerlerinden edilmesi ve başka topraklara zorunlu göçe tabi tutulması yaşanan olumsuzlukları arttırmış olup bunun sonucunda kitleler halinde Anadolu'ya göçler gerçekleşmiştir³². Kırım Savaşı sırasında ve savaştan sonra Osmanlı Devleti'ne zorunlu göçe tabi tutulanların sayıları yüz binlerle ifade edilmektedir. Bazı kaynaklara göre bu sayının 200.000 kişi civarlarında olduğu belirtilmiş³³, bazı kaynaklar ise 470.000 kişi olduğu bilgisini vermiştir. Osmanlı gazetelerinde de yer bulan göçmen sayısı, gazetelere göre farklılık arz etmektedir. 8 Rebiulâhir 1278 tarihli Ceride-i Havâdis gazetesinde Ekim 1861 yılına kadar gelen göçmenlerin 147.000 kişi olduğu belirtilirken, 14 Şaban 1278 tarihli Tercümân-ı Ahval gazetesinde, Şubat 1862 yılına kadar Kırım, Dağıstan ve Çerkes göçmenlerinin 255.414 kişi (52.812 hane) şeklinde geldiği anlatılmıştır³⁴.

1861 senesinin bahar mevsimi göçlerin fazla olduğu dönemdir. Sayının fazlalığına rağmen yapılan ciddi çalışmalarla göçmenlerin büyük bir bölümünün yerleştirilmesi mümkün olmuştur. 1861 tarihinden itibaren Kafkasya'dan ve Kırım'dan gelen göçmenlerin yarısı Tuna kenarlarına yerleştirilmiştir. Sivas, Adana, Konya ve Hüdavendigâr bölgeleri göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildikleri mevkilerdir. Kafkasya limanlarından ilk aşamada, göçmenlerin büyük bir kısmı Trabzon'a çıkarılmış olsa da burası bir ilk durak, geçici toplanma alanı, bir dağıtım bölgesi niteliğinde görülmüş ve buraya sadece 7 hane iskân edilmiştir. Yoğun şekilde iskân olunan yerler arasında Sivas bölgesi dikkat çekmektedir.

1860-1862 tarihleri arasında göç hareketi yoğunlaşmıştır. Resmi kayıtlara göre iki sene zarfında 141.667 kişi göç etmek mecburiyetinde kalmış, göçmenlere Nogayların da katılması ile bu sayı 231.177 kişiyi bulmuştur. Öte yandan Sadrazam Âli Paşa'nın Ağustos 1864'te padişaha sunduğu raporda göç eden nüfusla ilgili çeşitli bilgiler de mevcuttur.

30 Mehmet Demirtaş, *Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 41, Erzurum, 2009, s. 237.

31 Mehmet Demirtaş, *a.g.m.*, s. 218.

32 Hayati Bice, *a.g.e.*, s. 25.

33 Süleyman Erkan, *a.g.m.*, s. 162.

34 Bedri Habıçoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)

Buna göre, 1855'ten beri Osmanlı ülkesine 595.000 kişi göç etmiştir. Bu sayının 250.000'i Kırım göçmenidir. Kafkasya göçmenlerinin 312.000'i 1864'ten önceki yıllardaki sayı olup, 1855'ten 1864 yılının sonuna kadar Osmanlı ülkesine ulaşan ve iskân olunan göçmen sayısı 350.000'den fazla olduğu belirtilmiştir. İskân olunan bu göçmenler kayıt altındaki sayı olup kaydolmadan da pek çok aile göç ettirilmiş ve göçmenlerin sayısı tam itibarıyla tespit edilememiştir. Bu durum göz önüne alındığında sayının 400.000 veya 500.000 kişi civarında olabileceği tahmin edilmektedir.

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da gerçekleşen ve 1864 yılında meydana gelen Kbaade Savaşı'nın sonucunda, yeni bir göç dalgası oluşmuş, bu savaş göçmenler için büyük bir yıkıma neden olmuştur. Kafkasya'da Çar Naibi olarak görev yapan Grandük Mişel'in, bir ay zarfında Kafkasya terk edilmezse Çerkeslerin harp esiri olarak Rusya'nın iç bölgelerine sürüleceğine³⁵ dair emri neticesinde Kafkasyalılar büyük gruplar şeklinde Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Göç etmek istemeyen ve topraklarını terk etmeyen yerli halka karşı Ruslar bir dizi yıldırma faaliyetlerine girişmişlerdir. Köyler harap edilmiş, ardından yakılmıştır. Yaşam için gerekli olan şeyler halkın elinden alınmıştır. Hatta evler ve tarlalar yakılıp yıkılmış, halkın yaşam olanakları yok edilmiş ve insanlara kaçmak ya da ölmekten başka çare bırakılmamıştır. Kırım Savaşı'ndan beri devam etmekte olan göç 1865 yılına gelindiğinde Rusya'nın Kafkasya'ya tamamen hâkim olmasıyla artış göstermiştir. Nitekim Kırım Savaşı'ndan itibaren 1865 tarihi de dâhil olmak üzere 750.000'i Çerkes, 100.000'i Abhaz ve 60.000'i Çeçen toplamda 910.000 kişinin Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakıldığı tahmin edilmektedir³⁶.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasıyla yaşanan 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nin 31 Ocak 1878 yılında son bulmasının ardından Edirne Antlaşması'nın imzalanması neticesinde Osmanlı Devleti Rusya karşısında ağır bir mağlubiyet almış, Balkanlarda önemli toprakları kaybetmiş hatta İstanbul bile Rus tehdidine açık hale gelmiştir³⁷. Bunun yanında bütün Kafkasya'nın yanı sıra Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı da Rusların eline geçmiştir. Bu savaşın neticesinde zaten devam etmekte olan göç daha büyük boyut kazanmış ve bu insan kitleleri önceki göçe nazaran daha büyük boyutlarla Osmanlı Devleti'ne gelmişlerdir. Bu gelişmelerden en fazla etkilenen Kafkas halkları arasında en başta Çerkesler gelmektedir. Ardından Çeçen, Abaza, Dağıstanlı nüfus etkilenmiştir. 93 Harbinin devam ettiği sırada ve savaşın sonunda Osmanlı ülkesine gelen göçmenler çeşitli kaynaklarda milyonu aşan sayılarla gösterilmektedir.

Sadece Kuzey Kafkasya halkları olmaksızın Güney Kafkasya halklarından da önemli insan kitlelerinin göçleri görülmüştür. Rusya'nın doğu ilerleyişi sırasında Osmanlı ordularının geri çekilmesi ile birlikte ordu ile paralel olarak Osmanlı topraklarına göç eden halkın 50.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Savaşın sonunda Rusya'nın Edirne Antlaşması ile birlikte kesin işgal ettiği bölgelerden de daha sonra Osmanlı'ya yapılan göçler görülmüş olup bir kısmının Türklerden oluştuğu (Azeri, Ahıska, Karakalpak) ve 1882 yılına kadar 82.000 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir³⁸. Savaşın bitmesinden itibaren çok kısa bir süre içinde 700.000'e yaklaşan göçmenin olması, göçmen sorununu anlamak konusunda önemlidir. Bununla birlikte kayıtlara geçmeyen birçok insan olmasının yanında ileriki zamanlarda da söz konusu göçmenlerin gelişi devam etmiştir. Bir müddet sonra Osmanlı topraklarının farklı bölgelerine yaklaşık 388.000 kişi daha gelmiş ve Anadolu'ya 275.000 kişisi yönlendirilmiştir³⁹.

35 Selma Yel, Ahmet Gündüz, *XIX. Yüzyıl'da Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)*, Turkish Studies, 2008, s. 960.

36 Alev Erkilet Başer, *Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya*, Fecr Yayınları, Ankara 2002, s. 40.

37 Mehmet Demirtaş, *a.g.m.*, s. 225.

38 Süleyman Erkan, *a.g.m.*, s. 165-166.

39 Mehmet Demirtaş, *a.g.m.*, s. 228.

Küçüğünden büyüğüne kadar Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık elli yıl süren bir göçmen trafiğine sahne olmuştur. Yüzyılın sonunda da yoğun bir göçmen trafiği görülmüştür. Gelenlerin Osmanlı Devleti'nin çeşitli limanlarına çıkarılmasının ardından yoğun insan kitlesi ve imkânsızlık nedeniyle insanlar hemen iskân edilememiş bazı bölgelerde göçmen kampları kurulmuştur. Sahip oldukları mallarını ülkelerinde bırakarak kitleler halinde Kafkasya limanlarında göç için, Osmanlı limanlarında ise iskân için bekleyen insanlar bu bekleyiş sırasında imkânsızlıklar ve yayılan salgın hastalıklar sonucu ciddi sayılarla yaşamlarını yitirmiştir. Bu ölümler limanlardaki bekleyiş sırasında çok sayıda insanın zor şartlarda bulunması nedeniyle gerekli hijyenin sağlanamaması, dolayısıyla hastalıkların yayılma eğilimi göstermesi ve açlığın önemli boyutlara ulaşmasıyla olmuştur. Ölümler ve kayıplar Karadeniz'de büyük kitlelerin gerek boğulması gerek hastalıklar nedeniyle başkalarına bulaşır korkusuyla denize atılması sebebiyle gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu savaşlar sadece bir işgal hareketi olmayıp, bütün Kafkas halklarını bölgeden çıkarmak için onların yaşam kaynaklarını kurutarak Çerkesleri kendi ülkelerinden ayrılmaya zorlamak şeklini almıştır⁴⁰.

Kuzey Kafkasya'dan çıkarılanların sayısını net olarak analiz etmek olanaksızdır. Çeşitli araştırmalarda belirli sayılar verilmesi ile birlikte kayda geçmeyen çok sayıda insan göç etmiştir⁴¹. En azı 500.000 ve en çoğu 2.000.000 ile 3.000.000 arasında değişmektedir. Rusya kaynaklı araştırmalar bu göç hareketini 500.000 ile 1.000.000 arasında gösterirken Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1.000.000 ile 2.000.000 civarında olduğu görülmüştür. Zorunlu göçe tabi tutulan, yani sürgün⁴² edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen rakamlara rağmen gerçek bir şey vardır ki; gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir. Çerkesya'da kalan bütün Çerkesler 150.000 ila 200.000 dolaylarındadır. XIX yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adigelerin nüfusu 1.000.000'a yakın olduğu düşünülürse Kafkasya'da etnik temizlemenin ne kadar yüksek oranlarda olduğu anlaşılacaktır⁴³.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca Kafkasların kadim bir halkı olan Çerkesler, Kafkas-Rus savaşları süresince Rusların yayılcı politikasına karşı ulusal kurtuluş hareketi vermiş ve mağlup olmuştur. Savaşı kaybeden Çerkesler, aynı zamanda yerlerini ve yurtlarını kaybetmişlerdir. 1774 yılında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Kırım Hanlığı'nın Osmanlı idaresinden kopup bağımsız olmasıyla Kırım'dan ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına küçük ölçekte göçler görülmeye başlamıştır. Asıl olarak 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın yönünü Kafkasya'ya çevirmesi ile birlikte Çerkeslerin kaderini belirleyecek Kafkas-Rus savaşları başlamış, 1864'te nihayet bulan bu savaşta Osmanlı Devleti'ne çok büyük kitlelerde Çerkes göçü görülmüştür.

Osmanlı Devleti göçün kapsamı konusunda Rus idaresinden aldığı bilgiler doğrultusunda bu kadar çok insanın topraklarına geleceğini tahmin etmemiştir. 1860'tan itibaren çok kısa zaman içinde yüzbinlerle ifade edilen bu denli insan kitlelerinin iskânı başta olmak üzere göçmenlerin gerekli ihtiyaçlarını karşılamak gibi görevleri Şehremaneti'nin karşılamaması sonucu bir Muhâcirûn Komisyonu'nun kurulmasına karar verilmiş, Osmanlı Devleti bu olayı bir iç meselesi haline getirmiştir. 1860 yılında kurulan Muhâcirûn Komisyonu, gelen göçmenleri misafir etmek, yol masraflarını karşılamak, göçmenlere ev yapmak, onlar için toplanılan paraları göçmenlerin hizmetine tahsis etmek, geçimlerini karşılamak için arazi ve hayvan temin etmek gibi bir kısım önemli görevler üstlenmiştir. 1860-1866 yılları arasında hizmet gören Muhâcirûn Komisyonu, 1875 yılında gelen

40 Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 77.

41 Nihat Berzeg, *a.g.e.*, s. 157.

42 Ahmet Özkiraz, Mehmet Çetin, *1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu*, Tesam Akademi Dergisi, Temmuz, 2015, s. 11-13.

43 Cahit Aslan, *a.g.m.*, s. 148.

insanların azlığından dolayı kapatılmış, görevleri Zaptiye Nezareti'ne devredilmiştir. 1877 yılının başlarında ise bu görev eskiden olduğu gibi tekrar Şehremaneti'ne verilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının (93 Harbi) başlaması ve gelen insanların tekrar artması nedeniyle 1877 yılının ortalarında Muhâcirûn Komisyonu tekrar açılmıştır. Bu savaşta ilkinden daha büyük sayılarda insan yerlerinden ve yurtlarından kopmuştur. Ayrıca Rusya'nın baskı ve yaptırımlarına boyun eğerek kalanlara psikolojik baskı uygulanmıştır. "Kalacak olanlar önce Hristiyanlaştırılıp 25 yıl müddetince orduda görevi kabul edecekler ve Hilafet ordusuna karşı savaşırılacaklar" söylentilerinin halkın dilinde yaygınlık kazanması da Osmanlı Devleti'ne gerçekleşen büyük göçün nedenlerinden birisi olmuştur⁴⁴.

Kırım Savaşı'nın ve 93 Harbi'nin ardından Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşmiş olan göçün sonuçlarının kesin olarak tespit edilmesi olanaklı değildir. En başta bu göçler uzun vadede ve çeşitli birçok nedene bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bu nedenler sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik nedenlerdir. Neticede sürgüne uğrayan Çerkesler tam olarak bilinemese de pek çok kaynak tarafından çeşitli sayılar verilmiştir. Vatanlarından uzaklara Rusya'nın yayılcı politikası gereği sürülerek, aynı zamanda çeşitli zorluklara göğüs gerilerek gerçekleşen bu sürgünün istatistiksel neticesi hakkında fikir sahibi olmaktayız.

Çerkeslerin Anadolu'ya gelmeleri ve iskân yerlerine yerleştirilmelerine kadar Muhâcirûn Komisyonu'nun yardımları görülmüş ise de komisyonun ulaşamadığı yerlerde Anadolu halkının kendi sıkıntılarına rağmen göçmenlere yardım ettiği çeşitli şekillerde bilinmektedir⁴⁵. Gerek köylerinde ve yerleşim yerlerinde para toplayarak, gerek toplu göçmen iskânı olduğu yerlerde evler yaparak gerekse de 1860 sonrasında Çerkesler için yiyecek temin ederek Müslüman kardeşliği adı altında yardımlarda buldukları tarihi belgelerden görülmektedir. Çerkeslerin iskânı ve ihtiyaçlarının karşılanması meselesi, Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak zor duruma düşürdüyse de uzun vadede Çerkeslerin üretici konumuna geçmesi devlet yararına kalkınma sağlamıştır. Çerkeslerin iskân oldukları yerlerdeki yerli halkla iyi geçinmeleri ve sorun çıkarmaksızın yaşamlarına devam etmeleri bölge halkının güvenlerini kazanmalarını sağlamıştır. Bu güven kimi zaman anlaşmaya varılamayan bir konuda Çerkeslerin hakemliğine başvurulmasına kadar gitmiştir. Osmanlı Devleti topraklarında iskân olunan Çerkesler, burada bir müddet misafir olarak bulduklarına inanmışlar, ana vatanları Kafkasya'ya gidecekleri zamanın geleceğine inanmışlardır. 93 Harbi'ne ve I. Dünya Savaşı'na büyük sayılarla iştirak etmişler, Milli Mücadele yıllarında ülke savunmasında yararlılık göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

ANONİM (2001), *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.

ASLAN Cahit (2006), "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", Ömer Engin Lütem, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Ankara: Asam Yayınları, S. 1.

BAĞ, Yaşar (2001), *Çerkeslerin Dünü Bugünü*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.

BAŞER, Alev Erkilet (2002), *Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya*, Ankara: Fecr Yayınları.

BERZEG, Nihat (1996), *Çerkes Sürgünü, Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleri*, Ankara: Takav Matbaacılık.

44 Hayati Bice, *a.g.e.*, s. 48.

45 İhsan Satış, *Kırım Savaşından Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar*, Türk Dünyası İncelemeleri dergisi, Ege Üniversitesi, 2012, s. 528.

- BETROZOV, Ruslan Çev. Orhan Uravelli (2009), *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, Kafdav Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- BEYDİLLİ, Kemal (2008), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 35, Ankara.
- BİCE, Hayati (1991), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2009), *Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı. 41, Erzurum.
- ERKAN, Süleyman (2001), "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", ANONİM, *Çerkeslerin Sürgünü* 21 Mayıs 1864, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- ESADZE, Semen (1999), *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- HABIÇOĞLU, Bedri (1993), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayıncılık.
- KASUMOV, Ali, Hasan Kasumov (1995), *Çerkes Soykırımı Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Savaşı Tarihi*, Ankara: Kafder Yayınları.
- KUMUK, Tuğan, Çev. Murat Papşu (2004), "Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü", PAPŞU Murat, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- ÖZKİRAZ, Ahmet, Mehmet Çetin (Temmuz, 2015), *1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu*, Tesam Akademi Dergisi, Bursa.
- PAPŞU, Murat (2004), *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- SARAY, Mehmet, Muzaffer Ürekli vd. (1988), *Kafkasya Araştırmaları I*, İstanbul: Acar Yayınları.
- SATIŞ, İhsan (2012), *Kırım Savaşından Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir.
- SAYDAM, Abdullah (1997), *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, 16. Dizi, Sayı. 75, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YEL, Selma, Ahmet, Gündüz (2008), *XIX. Yüzyıl'da Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)*, Turkish Studies, Ankara.